

Hüseynova Ülkər Elmar¹⁸

“ŞÜHƏDANAMƏ”NİN DİLİ İLƏ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN LEKSİK PARALELLİYİ

İlkin inkişaf dövrlərində işlənmiş, xalq danışığı dilində mövcud olmuş yüzlərlə söz ədəbiyyata, ədəbi dilə bədii nümunələr vasitəsilə daxil olmuş, onların nəsil-dənəslə ötürülməsinə və müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmasına imkan yaradılmışdır. Təbii bir haldır ki, ədəbiyyat tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid yazılı abidələrin hər hansı birinin dilinə nəzər salsaq, orada müasir Azərbaycan ədəbi dilinə və ya dialekt və şivələrinə uyğun söz və ifadələrlə qarşılaşırıq. Qədim sözlərimizin bu günə kimi yaşamasına, mənalərini qoruyub saxlamasına imkan yaratmaq baxımından tükənməz mənbə olan yazılı abidələrdə həmin söz və söz birləşmələrini işlənmə tezliyi baxımından iki sırada qruplaşdırmaq olar: 1) əksər yazılı nümunələrdə rast gəlinən sözlər; 2) yalnız bəzi abidələrdə yer alan sözlər. Damu, us, uçmaq, dün, duş, yazı kimi leksik vahidlər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaizm hesab olunsada, onlara orta əsrlər bədii ədəbiyyatında geniş şəkildə rast gəlindiyindən mütəxəssislər tərəfindən semantika başa düşülən köhnəlmiş sözlər sırasına daxil edilir. XVI əsr mütərcimi Nişatinin ana dilinə xüsusi həssaslıqla yanaşaraq qələmə aldığı iki tərcümə əsərində elə türk mənşəli sözlərə təsadüf olunur ki, istər mütərcimin yaşadığı dövrdə, istərsə də həmin dövrdən sonrakı ədəbi örnəklərdə geniş yayılmamışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın görkəmli söz ustaları olan İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Məhəmməd Füzuli ilə müqayisədə yaradıcılığı geniş tədqiqat sahəsi qazanmış sənətkar səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Bununla belə, “Şühədanamə” haqqında üç görkəmli tədqiqatçının namizədlik dissertasiyasınamadını çəkmək olar: Samət Əlizadə “Şühədanamədə adlar (isim, sifət, say, əvəzlik)”, Möhsün Nağısoylu “XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Şühədanamə” (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri)” və Mədət Məmmədov ““Şühədanamə”nin leksikası”. “Şühədanamə”nin dili ilə Azərbaycan dialektlərinin leksik paralelliyi məsələsinə gəldikdə isə hər üç müəllif bu məsələyə biganə qalmamışdır. Düzdür, “Şühədanamə”də işlənmiş arxaik sözlərin Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrində öz varlığını qoruması məsələsi xüsusi araşdırma, tədqiqat işi tələb edir. Bu baxımdan məqalədə etimologiyası xüsusi maraq doğuran leksik vahidlərə yer ayrılmışdır.

Bağırdağ-beşikdə uşağı bağlamaq üçün bağ. “Həzrət Əli əleyhissəlam bağırdağdan əl çıxarub atasının əlini dutub”(Şühədanamə, 118a). Quba, Salyan, Şəki, Zaqatala şivələrində *bələkbağı*, *uşağı beşiyə bağlamaq üçün parçadan hazırlanan enli bağ* anlamlarını ifadə edir: “Bağırdağı gəti, uşağı bağla, yıxılmasın(Şəki); - Bağırdağı çox çəkmə, uşax boğular(Zaqatala); - Uşağın belinə bağırdağı bərk çək ki, yü:rüx'dən yıxılmasın (Şəmkir)”(2, s.35). Türkiyədə nəşr olunmuş “Tarama sözlüyü”ndə isə eyni mənada, ancaq fərqli fonetik qabıqda, “bağırdağ” şəklində yer almışdır. “Divanü lüğət-it-türk”də eyni fonetik tərkib, yəni “bağırdağ” formasında olmasına baxmayaraq, “qadın önlüyü” mənasında verilmişdir. “Древнетюркский словарь”da isə “qısa qollu gödək qadın köynəyi” şəklində izah olunmuşdur.

İbrahim Aləttin Gövsanın “Yeni Türk lüğəti”ndə *bağıldak* “beşikdəki çocuğu göğsü üzərindən keçərək beşiyə bağladıkları enli bağ” kimi göstərilmişdir. Etimoloji lüğətdə də “qundaq” sözündə *daq* “bağ” kəlməsinin dəyişmiş forması hesab olunur. Bu gün dilimizdə “bağır” sözünün mənalardan biri kimi “ürək” olduğunu nəzərə alaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, “sinə hissəsini bağlayan ip, bağ” məfhumu ifadə etmək üçün yaranmışdır.

Dəniz Qaraqurd “bağıldak” sözünün məlum semantika ilə yanaşı, ləhcələrdə “nişan/evlilik yüzüğü” anlamında istifadə olunduğunu bildirir. Deməli, burada da “üzük” məcazi anlamda “ürəkləri bağlayan simvol” kimi düşünülə bilər. Eynilə oxşar fikirləri “qundaq” sözünə də aid etmək olar, yəni “sıxan, bükən bağ, parça” kimi mürəkkəb sözün sadələşməsi yolu ilə yaranmışdır.

Bay-zəngin, varlı. “Əmir əna xələt və at bağışlayub ol qədər dirlik versün ki, bay ola”(Şühədanamə, 191b). “Tarama sözlüyü” və “Divanü lüğət-it-türk”də “zəngin, varlı” kimi qeydə alınmışdır. “Və bu Piruzşah bir bay kişi idi və malı ilə qul-qaravaşı və davarı ilə əkin-biçini igən çox idi”(17, s.48). “Baylığa iyəvən kişi yoxsulluğa tez girər”(34, s.75). Həsən Zərinəzadə “bəy” sözünün inkişaf istiqamətini belə təsvir edir: böyük → böyk → bəyk → bək → bay → bəy (29, s.183). Tofiq Hacıyev *bay/bəy* sözünü omonim hesab edərək “bəy, varlı, xoşbəxt” mənalərini göstərir və ilkin formasının “bi” olduğunu iddia edir (10, s.41). Müəllif fikrini “Azərbaycan” sözündə də vaxtilə “azərbaycan” oxunması məsələsinə toxunaraq əsaslandırır: “Eski slavicdəki türkçə sözlərə dair” məqaləsində Akdes Nimet “bay” ilə “bək” və slavyan dilinə məxsus hesab etdiyi “bogu” ilə “bogatu” sözlərinin eyni köklə bağlılığını irəli sürərək hansı dilin digərindən bəhrələnməsi məsələsinin öyrənməyin mümkünsüz olduğunu bildirir. Xaqani Ədəboğlunun “bæg” sözü ilə bağlı fikirləri deyilənlərin həqiqətə uyğun olduğunu bir daha təsdiq edir: “Dədə Qorqudun bæg (bəy, bay, baq, boq), ərən dediyi insanlar Midiyanın qədim sakinləri sayılan baqaratlara tam uyğundur. Baqi (Baqa, Boq) türklərdə ilahi anlamında işlənir”(5, s.257). Folklor nümunələrində də rast gəldiyimiz kimi, qədim dövrlərdə şah, hökmdar statusu olan insanlara ilahi qüvvəyə malik şəxs kimi yanaşılması “bəy” sözünün “boq” sözündən törəndiyini sübut edir. Dialektoloji lüğətdə Qazax şivəsində “xoşbəxt” anlamında, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində təcəssüb hissini ifadə edən nida kimi yer almışdır: “Səni görüm balaların bay olmasın (Qazax)” (2, s.44). Bundan əlavə, Meğri şivəsində “bayımmax” (1. varlanmaq; 2. yarımmaq, xoşbəxt olmaq) və “bayındırmax” (varlandırmaq, mənfəətləndirmək) feillərinə də rast gəlinir.

Boğazlamaq-boğazından kəsmək. “Çün həq təala İsmail için qoyun göndərdi, İbrahim anı

boğazladı”(Şühədanamə, 23a).Daşkəsən şivəsində “boğazdamax”*boğazından tutub başını kəsmək* mənasını bildirir: “Pıçaxnan qoyunu boğazdeyrix”(2, s.60).“Aygır atum boğazlayub, aşum vergil!”(31, s.148). “Bir qatla bir sığırı boğazladılar və yeməgün yaraqını gördilər kim, danla işçilər gəlirlər”(17, s.116).Yırçı yir yanılıp, boğuzlantı, bunadır kağan yelü kör,-timis(Беледчи yolu азды, башы кесилди. Хан кедерленди (ве) деди: бачардыгча тез кечиб кедин.)”(24, s.247).

Əbu Həyyan lüğətində **boğazladı**-*boğazından kəsdi*, **boğaz** və **boğaq** isə *boğaz* mənasında verilmişdir. Qırçaq türkcəsi sözlüyündə də *boğazla* (*boğuzla*, *bovazla*)eyni semantikanı ifadə edir.Baba Məhərrəmli uyğur türkcəsində *buk(qurtlaq)* sözü ilə *boğ* kəlməsinin eynimənşəli olmasını güman edir.A.Axundov isə*boğaz* sözünün etimologiyası ilə *bağlağız* sözü kimi iki hissədən – *boq* kökü və *ur/ar/uz/az* şəkilçisindən ibarət olmasını irəli sürür.Ancaq bu şəkilçinin yaratdığı mənə haqqında məlumat yoxdur.Qeyd edək ki, “Türk dili araşdırmaları yillığı”nda *ağ* sözünün “kavşak, birləşmə nöqtəsi ya da yeri” izahı məqbul hesab edilir.(26, s.282).Elburus Əzizovun söz sonunda –z elementi barəsində mülahizələri maraqlıdır: “...türk dillərinin tarixində -z elementinin qeyri-müəyyən çoxluq deyil, qoşa cəmlilik bildirməsi daha geniş yayılmışdı; məs.: göz “iki göz”, diz “iki diz”, omuz “iki çiyin”, köks (köküz) “iki sinə”, əkiz (iki+z) “anadan cüt doğulan”(36).“Boğaz” da omonim söz olub, digər anlamda “iki dənizi birləşdirən dar bir keçid”, yəni hər iki mənada müəyyən hissələri birləşdirən hissə hesab etmək olar. Eyni fikirləri “ağız” sözünə də şamil etmək olar.

Dirrix-yaşayış.“Əmir əna xələt və at bağışlayub ol qədər dirlik versün ki, bay ola”(Şühədanamə,191b).Gəncə, Şəmkir şivələrində *yaşayış*, *dolanacaq* mənalarında *dirrix* kəlməsi işlədilir: “A balam, yayın bu istisində bu nə gündü, nə dirrix’ di sən çəkirsən (Gəncə)”(2, s.136). Salyan şivəsindədirrig cehiz, Bakı, Şamaxı şivələrində ev əşyaları kimi işlədilir: “Gəlin köçən qıza çoxlu dirrig verillər(Salyan);- Öymizə dirrig lazımdı (Şamaxı)” (2, s.136).“Tarama sözlüyü”ndə isə belə izahat verilmişdir: “dirlik (dirilik) 1. Yaşayış, həyat, sağlq, keçim. 2. Tahsisat, ödenək”(33).“Dir/Tir kökü canlılıq, yaşam, dayanıqlılıq bildirir(11, s.77). “Bu kök G.Klausonun etimoloji lüğətində (GC, 529) və A.fon Qabenin “Eski Türkçenin Qrameri” əsərində (86, 300) qeydə alınmışdır. Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan şumer dilində ti “həyat” anlamındadır (207, 103)”(14, s.87).*Ti* şumer dilində həm də *ox* mənasını ifadə etmişdir və ən vacib simvol hesab edilmişdir.Müasir dilimizdəki *tir* sözünün buradan yaranması və əlaqəli olması şübhəlidir.Tirgür diriltmək, tiril dirilmək, tirig diri, canlı, yaşayan kimi açıqlanmışdır: “Kuş, kurt kamuğ tirildi(Quş-qurd bütün dirildi)”(32, III cild, s.13). Çox ehtimal ki, ilkin olaraq *dir/tir* feili yaranmışdır, sonradan *diri*, *dirilmək* və *dirilik*düzəltmə sözləri törənmişdir.“Osmanlı şiiri antolojisi”ndə yazılır: “Aslen Türkçe olup “yaşama, sağlq, keçim” gibi anlamlara gelen “dirlik” kelimesi, Osmanlıdevlet düzeninde “geçim vasıtası olmak üzere devlet tarafından verilen ve ya buna yarayan timar ulufe vb.”kaynaklarına da dendiyyinden iki anlamlı kullanılmıştır (tevrıye)”(23, s.211).

Dünürlik-elçilik.“Məndən saru dəxi vəkil ol və dünürlik eylə”(Şühədanamə, 168a). Bolnisi rayon şivəsində “düngür” şəklinə təsadüf olunmuşdur. M.Rəhimovun “dünürlik etmək” söz birləşməsinə *müdafə etmək*, *tərəfini saxlamaq* kimi mənalandırması ilə bağlı Möhsün Nağısoylu yazmışdır: “...həmin parçanın ümumi məzmunundan anlaşılır ki, dünürlik etmək mürəkkəb feili elçilik etmək mənasındadır”(19, s.66). Bəşir Əhmədov “dünür” sözünün *quda*, *evlənmə* mənalarını vermişdir.“Yüz soruda türk folkloru”nda “dünür” sözünün kökü *düğ* ilə əlaqələndirilərk yazılır:“Evlenme olayının kapsadığı töre və törenler, gelin ile güveyi, ve onların ailelerini birbirine, birtakım anlaşmalardan geçerek, karşılıklı, mal, para, eşya alış verişleriyle bağlama ve böylece hisımlık kurulunu pekiştirme amacını güttükleri için, ta eskiden bu töre ve törenlerin tümü birden **düğün** kelimesi ile gösterilmiş olsa gerek”(28, s.168). “Divanı lüğət-it-türk”də *tüngür*, “Древнетюркский словарь” da *tünür* “quda” mənasını ifadə edir. “Ana hatlarıyla Türk şamanlığı”nda yakut dilində mənalarından biri kimi “davul” göstərilən *tüngür/tünür/dünür* haqqında yazılmışdır: “Yakut Türkçesinde tünürün bir anlamı da “evlilik aracılığıyla olmuş akrabalıq”tır. **Tünürer**, evlenmek, evli olmak anlamına gelir. Anadolu’da da **dünür**, evlilikle kurulan akrabalık terimi olup oğul veya kızları evli olduğu ailelerin birbiriyle olan akrabalığıdır. V. Troşçanskiy’nin fikrince tünür teriminin bu ikili anlamı hiç de tesadüfi değildir. Nitekim Şaman da gerçekte bir aile başkanıdır. Bu bağlamda davul da Şamanla toplum, Şamanla ruhlar arasında bir bağdır”(30, s.195).

Gədük-aşırım, nöqsan, deşik.“Nişün mənim fərzəndlərümi yetim qıldün və mənim xanədanuma gədük saldun”(Şühədanamə,136a). Əli Bayramlı, Salyan şivələrində *gədig*, Ordubad şivəsində “gədük”*aşırım*, *keçid* mənalarını ifadə edir: “Biz bu gün dağın gədiyinnən aşırıdız(Ordubad)”(2, s.176).

“Amma o gədəkdə qar ilə duman bir qayətdə idi kim, ağacları ufadur idi və ol yerdə kim, biz qonmuşduq, heç yox idi və ol gögərçin görünməz oldı” (17, s.779). Tədqiqatçılar arasında “gədük” sözünün izahı ilə bağlı olaraq fikir ayrılığı mövcuddur. Möhsün Nağısoylu “Orta əsr Azərbaycan-türk tərcümə əsərlərinin səciyyəvi dil xüsusiyyətləri” məqaləsində “qüsurlu, nöqsan, çatışmazlıq, zədə, deşik” kimi izahatını verir. Mədət Məmmədov isə “hər hansı sıradakı boşluq” şəklində mənalandırır. “Tarama sözlüyü”ndə isə M.Nağısoylunun fikri ilə uyğunluq təşkil edir (Gədük- 1. Eksik, noksan, ihtiyaç. 2. Çatlak, yarıq). Hüsəməddin Xoyinin “Töhfe-yi-hüsam” mənşum lüğətindən bəhs edən Tofiq Hacıyev burada yer alan XIII əsr məişət sözləri sırasında “gədük” sözünü də verir. “Mahmud Qaşqarının “Divanı lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər” əsərində Buludxan Xəlilov hər bir oğuz boyuna aid sancaq və qəza adlarını verir ki, bunlar içərisində Yürəgir(Ürəgir) boyuna məxsus Gədük adlı qəza yer alır. Bu gün izahlı lüğətdə gədük sözü vardır: “İki dağ zirvəsi və ya yüksəklik arasında alçaq sahə, çətin keçilən dağ cığırı”(3). Mahmud Kaşqarının lüğətində “gədük”ə rast gəlməməyimizə baxmayaraq, “yarağ”(yarıq) sözünün mənalarından biri kimi “gədük” sözü verilmişdir.

İsmarlamaq-sifariş etmək. “Ənsarə və mühacirə vəsiyyətlər edüb bir-birinə ismarlədi” (Şühədanamə, 85a). Çənbərək, Gədəbəy, Karvansaray, Qazax, Tovuz rayonu şivələrində *ismarramax* “sifariş, xəbər göndərmək” şəklində təsadüf olunmuşdur: “İsmarradım, dağdan koramaz yolleyjax cijim (Karvansaray)” (2, s.237). Bundan əlavə, Qazax şivəsində *simarramax* variantı da işlədilir: “Cijimə simarradım kin, dağdan yağ yollasın” (2, s.433). Bu söz Kəlbəcər rayonu şivələrində assimilyasiyaya uğramış formada (*ismarra-*) ilkin, yəni “tapşırmaq” mənasında işlənir: – Mirada *ismarramışam*, Kəlvəjdən alif gətirəjəx. Zaqatala şivələrində bu feilin *ismarla-* forması var: *İsmarlamışix*, Fatimat tez gələr (8, s.259).

“Dədə Qorqud” dastanında isə baş hərfi “i” deyil, “ı” kimi yazılmışdır: “Otuz doquz yoldaşın ismarladı, görəlim, xanım, necə ismarladı” (31, s.66). “Pəs mana ismarladılar kim, həman kim həzrət Şeyxün xidmətinə yetəsən, girməgə bizim üçün icazət ala gör kim, ta ziyarətinə müşərrəf olalım” (17, s.483). “Eşəgin bərk bağla, andan Tanrıya ismarla” (34, s.53). “Tarama sözlüyü”ndə “ismarlamaq” 1. *Tevdi etmək, emanet etmək* 2. *Tembih etmək, təvsiyə etmə* mənaları göstərilmişdir. R. Rüstəmov “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fəl” adlı əsərində feilin kökünün sifariş ismindən törəndiyini nəzərə çatdırmışdır (22, s.65). Besim Atalayın “Türkçə de kelime yapma yolları” kitabında yazılmışdır: “Yabancı kelimelerden bitakımlarını Türkçeleştirerek fiil kökü gibi kullanılır:

tasavvvur- la-mak → tasar-la-mak

sipariş etmək → ismar-la-mak” (1, s.128).

“Farsça-türkçə lüğət: Gencine Güftar; Ferhengi Ziya” kitabında fars sözləri olan *sipurden*, *sipariş kerdən* “ismarlamaq” kimi tərcümə olunmuşdur. Buradan anlaşılır ki, *ismarlamaq* feilinin mənşəyi fars dilindən törəmədir.

Qazuq-dirək. “Çadrun degil qoparsun qazuğ bərk itməsün” (Şühədanamə, 76b). Dərbənd şivəsində *qazığ*, Qax şivəsində *qazux*, Qəbələ, Şəki şivələrində *qazix* “yerə basdırılan dirək və ya paya” kimi izah edilir: “Qazığ bərk ağacdandan taxılıtdı (Dərbənd)” (2, s.289). Basarkeçər, Çənbərək, Hamamlı şivələrində *arabannın laydırını saxlamaq üçün qollara üfüqi birləşdirilmiş taxta* anlamında işlədilir: “Xorumu qazığa sanc, harava möhkəm olsun (Hamamlı)” (2, s.289). “Çün həzrət Şeyx ol xəlvətdən çıxdı, xəlvətinün qapusu eylə bağlandı kim, sağınaydun kim, dəmirlü qazuq ilə bir-birinə tikübdürlər” (17, s.621). Etimologiya lüğətində “qazix” formasında yer alan söz kökünü Bəşir Əhmədov “çaxmaq” və ya “qazmaq” feilləri olması ehtimalını irəli sürür. Mədət Məmmədov isə yalnız “qazmaq” feili ilə əlaqələndirir.

Salıq ver-tanışlıq vermək. “Öz evinə əna salıq verdi” (Şühədanamə, 176a). Meğri şivəsində *salıxvermax* “tanışlıq vermək”, Borçalı, Gədəbəy, Xanlar, Qazax, Şəmkir, Tərtər şivələrində *salıx verməx* “xəbər vermək”, “soraq vermək” Borçalı, Şəmkir şivələrində “nişan vermək” kimi izah edilir: “Salıx verdim ki, mən Nüyədi adamıyam (Meğri); - Uşaxdan bir salıx verən yoxdu (Qazax); - Bir ildi ki, yavının itməsini salıx vermişəm, yenə bir şey çıxmır (Xanlar); - Bir adam gəlmişdi, Məmmədin öyünü soruşdu, mən də salıx verdim getdi (Şəmkir); - Salıx verən olsa, gedif taparam (Borçalı)” (2, s.417). “Kitabi Dədə Qorqud”da “salıq ver” yerinə “salı ver” şəklindədir: “Oğuzı salı vermədi, gerü yerinə qondurdi” (31, s.127). “Nə qədər kim anlardan sordum ki, siz kimlərsiniz, salıq vermədilər” (17, s.544). “Tarama sözlüyü”ndə aşağıdakı izahlara rast gəlirik: “salıq vermək, (salı vermək)- haber vermək, bir şeyin bulunduğu yeri tarif etmək” (33).

Simiz-kök, yağlı. “Bir simiz quzi ki, ani çox sevər idi, götürdi” (10a). Dərbənd şivəsində *səmiş* “kök” mənasında istifadə edilir: “Gəncəli həmişə mala yaxşı baxadı, həmi malları səmişdü” (2, s.427).

“Bu xəyaldə ikən dəniz bir mövc urub, bir simiz balıq qırağa atdı” (17, s.142). “Gəl gedəlim, simüzün al, aruğın qo” (31, s.60). “Oğuznamə”də *simiz* və *semüz* olmaqla iki yazı şəklində rast gəlirik: “Balığın başı simüzün tatlı olur” (34, s.74), “Rəncbərün ökücü semüz olur, amma öküzü semüz olsa, kəndüsü arıq olur” (34, s.103). Dəniz Qaraqurd isə “himiz” variantını da göstərərək qeyd edir: “Ayrıca başqa bir lehçədə şişman, obez manasına rastlanmışdır, fakat bu içerik Semiz/Simiz/Himiz dönüşümü ilə ortaya çıkmış gözükmehtir” (12, s.165). Müasir türk dilində “semirmək” *yağlı bir duruma gəlmək, semizləmək, şişmanlaşmaq* anlamlarını bildirir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, *simiz* sifəti *semirmək* feilindən törəmişdir.

Yen-paltarın qolu. “Başını dizi üstə qoyub yeni ilə tozi anun yüzindən gedürür idi” (232a). “Əllərin yəninə çəkdi gözükməsin deyü; oyuna girdi, ayıtdı” (31, s.74). “Anların üni eşidincə Şeyxün ol halı uçub bərtərəf oldu, qeyrət eyləyüb, əlini qəzəb ilə qaldurub silkdı, eylə heybət ilə kim, donının yeni yırtıldı” (17, s.114). “Divani lüğət-i türk” də “yənq”in yan, paltarın yanı, qırağı, qolu şərhli ilə yanaşı, feil kimi “yənmə”, “məğlub etmək” mənaları da verilmişdir. Bu gün müasir türk dilində hər iki semantika işləkdir. “Yen sözü türkçədə üç anlayışın qarşılığı olaraq kullanılır: 1 – Elbise kolu. 2 – Kol ağzı. 3 – Kolluk. Bu üç mânâyı birbirinden ayırmak gereklidir. Öyle anlaşılıyor ki eski Türkçədə *yen* sözü, daha çok “elbise kolu” mânâsına geliyordu” (s.61). Tabasaran, Zaqatala şivələrində *yeng* “paltarın qolunun ağzı” mənasında işlədilir: “*Əhmət öz köynəginə yeng tikdirdi* (Zaqatala); – *Məşəyudunələma: kitəndə qastumun yengini cirilütdü* (Tabasaran)” (2, s.548). Cəmiyyətdə tərəqqinin və yüksəlişin dilə təsiri daim gözlənilən və təbii bir haldır. İldən-ildən dilin lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil edildikcə, bəzi sözlər sıradan çıxır. Ona görə də orta əsr yazılı abidələrinə zamanın tələbinə uyğun şəkildə nəzər yetirmək lazım gəlir. İllərdən bəri aparılan araşdırmalar sübut edir ki, görkəmli mütəfəkkirlərin əsərlər öncə qələmə aldığı əsərlər Azərbaycan dilinin tarixi fonetika, leksika, qrammatikasını öyrənmək baxımından əvəzsiz rol oynamış və bu gün də hələ tam şəkildə üzə çıxarılmamış zəngin materiallarla tükənməzliyini qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Atalay B. Türkçə de kelime yapma yolları. İstanbul, TDK, 1946.

2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград, издательства «Наука» 1969, 715s.
5. Ədəboğlu X. Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri. Bakı, Nurlan, 2006 557s. 6. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, Altun Kitab. 2015. 7. Əlizadə S.Q. Şühədanamədə adlar (isim, sifət, say, əvəzlilik). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası.. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, 348 s.
9. Gövsə İ.A. Yeni Türk lüğəti. Kanaat kütüphanəsi, 1930, 1280s.
10. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 s.
11. Karakurt D. Türk Söylence Sözlüğü: Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük. Türkiyə, 2011, 249s.
12. Karakurt D. Türkçe sözcük incelemeleri: türkdillerinden alıntılarla etimolojik. 2019,
13. Qaraqurd D. “Türk əfsanə lüğəti. 2012, 250s.
14. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, “Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, 2017, 272s.
15. Məmmədov M.V. “Şühədanamə”nin leksikası. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı, 1993, 148s.
16. Nağısoylu M.Z. Seçilmiş əsərləri (2 cildə). II cild. **Bakı, Elm, 2017, 652s.** 17. Nağısoylu M.Z. Şeyx Səfi təzkirəsi. Bakı, Nurlan, 2010, 932s.
18. Nağısoylu M.Z. XVI əsr tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı, Nurlan, 2003, 192s.
19. Nağıyev M.Z. “Şühədanamə”də işlənmiş bəzi arxaik sözlər haqqında / Azərb. SSR EA-nın “Xəbərlər”i, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1978, №1, səh. 61-67.
20. Nİmet A. Eski slavca da türkçe sözlərə dair/ Türkiyə məcmuəsi, Maarif Matbaası, 1934, cilt 4, 21. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilinin XVI əsr yazılı abidəsində işlənmiş bir sıra sözlər haqqında/Azərb. SSR EA-nın “Xəbərlər”i, ictimai elmlər seriyası, 1962, №8, səh. 41-48. 22. Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı 1965, 319s.
23. Şentürk A. Osmanlı şiiri antolojisi .YKY, 2004, 576s.
24. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993, 336s. 25. Toparlı R. Kıpçak türkçesi sözlüğü. Ankara, Öncü Basımevi, 2007, 338s.
26. Türk dili araşdırmaları illiyi, Belleten. Türk Dil Kurumu, 1976, 285s.
27. Ögel B. Türk kültür tarihine giriş: Göktürklerden Osmanlılara. 13 cilt. V cilt. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1978, 440s.
28. Yüz soruda Türk folkloru: inanışlar, töre və törenlər, oyunlar. Gerçek Yayınevi, 1973, 29. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, AzSSR EA, 1962, 435s.
- Elektron resurslar :
30. Bayat F. Ana hatları ilə Türk şamanlığı. İstanbul, 2006, 287s.
31. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004. 32. Mahmud Kaşğari “Divanilüğət-it türk” IV cildə, Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər, Bakı, “Ozan”, 2006.
33. Tarama sözlüğü. I-VIII cilt. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965-1977. 34. Oğuznamə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 216s.
35. www.tdk.com.tr(11.11.2019).
36. <http://dede.musigi-dunya.az/o/oguz.html>(12.11.2019).
- Аçar sözlər:** *Şühədanamə, dialekt və şivələr, etimoloji, leksik vahid, müasir Azərbaycan dili, lüğət*
- Ключевые слова: *Шухеда-наме, диалекты и слогы, этимологическая, лексическая единица, современный Азербайджанский, словарь*
- Key words: *Shuhada-name, dialects and syllables, etymological, lexical unit, modern Azerbaijani, dictionary*

Лексическая параллель азербайджанских слогов с языком «Шухеда-Наме»

Резюме

Когда мы смотрим на язык любого из письменных памятников разных периодов нашей литературной истории, мы находим слова и фразы, которые соответствуют современному азербайджанскому языку или диалектам. На памятниках которые эти слова и словосочетания являются бесконечными источниками позволяют нашим древним словам жить и сохранять свое значение. Средневековый переводчик Нишати с особой чувствительностью к родному языку который он написал в переводе «Шухеда-наме» содержатся слова турецкого происхождения, которые широко не используются ни в жизни переводчика, ни в литературных образцах того периода. Вопрос о том, остаются ли архаичные слова на современном диалекте азербайджанского языка которые были использованы в «Шухеда-наме», требует исследований. Связи с этим в статье было отведено место для лексических единиц этимология которых представляет особый интерес.

The lexical parallel of azerbaijani syllables with the “Shuhada-Name” language

Summary

When we look at the language of any of the written monuments of different periods of our literary history, we find words and phrases that correspond to the modern Azerbaijani language or dialects. On monuments that these words and word combination are endless sources and allow our ancient words to live and maintain their meaning. The medieval translator Nishati with particular sensitivity to his native language, which he wrote in the translation of “Shuhada-name”, contains words of Turkish origin that are not widely used neither in the life of the translator, nor in the literary samples of that period. The question of whether archaic words remain in the modern dialect of the Azerbaijani language that were used in “Shuhada-name” requires research. In connection with this, the article allocated space for lexical units whose etymology is of particular interest.

RƏYÇİ: dos.E. Vəliyeva, dos.T.Quliyev